

# ВІРТУАЛЬНИЙ ВИМІР ПРИСУТНОСТІ ДЕРЖАВНИХ АРХІВІВ У ПУБЛІЧНОМУ ПРОСТОРИ

**Тетяна Смельянова**

*Державна архівна служба України (Київ, Україна)*

*ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0204-1100>*

## 1. ВСТУП

Якщо слідувати польській дослідниці М. Яблонській, публічний простір, в якому сьогодні функціонують архіви, створюють «три виміри – фізичний, віртуальний та емоційний» [15], перетинаючись і доповнюючи один одного. Роль віртуального виміру архівів стає дедалі важливішою з огляду на трансформації і виклики, що супроводжують архівну галузь. Донедавна ці перетворення та виклики пов'язували, насамперед, із цифровізацією, вплив якої на галузь залишається безпрецедентним. Тим часом уже другий рік поспіль архіви живуть у новій реальності, яку створила і продовжує змінювати пандемія вірусу COVID-19, кидаючи виклик не тільки галузевій практиці, але й професійному мисленню.

Формування теоретичної основи діяльності державних архівів у реаліях цифрового світу останніми роками знайшло відображення у працях вітчизняних науковців та професійних архівістів, таких, як: Н. Вовк [5], Т. Білушак та А. Пелешишина [2; 3], Т. Боряк [4], І. Дідур та Л. Ковальської [6], І. Тюрменко [13; 14], А. Хромова [15] та ін. Утім, з огляду на новий контекстотворний чинник – пандемію вірусу COVID-19 – вітчизняний архівознавчий дискурс знаходиться лише на порозі поглибленого вивчення та переоцінки процесів модернізації архівів, зокрема в аспекті їх присутності у віртуальному публічному просторі.

Стаття має на меті дати огляд присутності державних архівів у віртуальному публічному просторі на тлі пандемії COVID-19. Надалі цікавитиме наскільки активні державні архіви у публічному просторі, як вони намагаються визначити свою присутність, які форми та засоби, увиразнюючи останніми роками архівну практику, сприяють архівам виконувати функції, зведені в канон їх діяльності, завдяки чому вони не тільки задовольняють інформаційні потреби користувачів, але дедалі більш свідомо створюють соціальні потреби та впливають на суспільство.

## 2. АРХІВИ У ВІРТУАЛЬНОМУ ПУБЛІЧНОМУ ПРОСТОРИ: ВІД ЕКСКЛЮЗИВНОСТІ ЗУСИЛЬ ДО СПІВПРАЦІ ТА ВІДКРИТОСТІ

Не заглиблюючись у дискусії про різні концепції віртуального публічного простору (ця тема є широкою), зосередимося на найпридатнішому, на наш погляд, її поясненні, яке запропонував С. Лукін. На думку дослідника, «віртуальний публічний простір можна розглядати як середовище, створене комп'ютерними технологіями, яке створює аудіовізуальну реальність публічного простору, що дозволяє людям взаємодіяти між собою і з представленими в ньому об'єктами» [7, с. 68]. Це дає підстави пов'язати наші міркування щодо започаткування присутності державних архівів у віртуальному публічному просторі із 2000 р., коли було офіційно відкрито вебсайт Державної архівної служби України (Укрдержархів) під назвою «Архіви України» [10]. У 2002 р. сайт було включено до спеціального реєстру ЮНЕСКО, а з 2004 р. він набув ознак вебпорталу [4, с. 150], ставши вітриною українських державних архівів, для яких оцифрування архівних документів стало одним із стратегічних завдань діяльності, починаючи із 2000-х рр. Нинішнє існування державних архівів у публічному просторі здійснюється через організацію та підтримку віртуальних представництв – власних вебсайтів, сторінок у соціальних мережах «Фейсбук», «Інстаграм», каналу «Ютуб» тощо, хоча ступінь їх використання все ще не

відповідає інтерактивним можливостям самих віртуальних представництв, позаяк, схоже, архіви повільніше, ніж бібліотеки освоюють потенціал Веб 2.0.

Тимчасом пандемія вірусу COVID-19, яка охопила світ та Україну, стала новим викликом, що випробовує спроможність і стійкість архівної системи. Як приклад, карантинні обмеження призвели до кардинального зменшення кількості (на 50 %) користувачів у читальних залах архівів порівняно з «довірусним» періодом, як і фізично доступних архівних сервісів. У цьому контексті теза П. Макферсона, який виступає за нову парадигму, засновану на вільному доступі до архівів в інтернеті, стверджуючи, що цифровий доступ слід розглядати як суспільне благо, а фізичний доступ – як привілей [8], здається вже не такою контроверсійною, як кілька років тому. Адже по факту наразі ми є свідками завершення епохи домінування аналогової читальної зали як «класичної» платформи офлайнового контакту користувача з архівом та його зібраннями. Натомість пандемія коронавірусу з моменту спалаху ще більш очевидно викрила неподоланий розрив між очікуваннями користувачів та абсолютно неадекватною часткою доступних онлайн архівних документів і послуг. Ця доволі чутлива ситуація актуалізує проблему недостатньої присутності архівів у віртуальному просторі.

У 2020 р. державні архіви, демонструючи розуміння вказаної проблеми, посилили свою цифрову діяльність у період карантину. Не лише у відповідь на замовлення користувачів, а й у рамках власних архівних проєктів оцифровано понад 74 тис. одиниць зберігання та обліку архівних документів (лідерами стали Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України), Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г.С. Пшеничного (ЦДКФФА України ім. Г.С. Пшеничного), ЦДНГА України, держархіви Закарпатської, Київської, Тернопільської областей) [11]. Водночас коронакриза стала поштовхом для пришвидшення архівних робіт, пов'язаних із забезпеченням інтелектуального доступу до документів, на які при звичайному режимі роботи катастрофічно бракувало часу та персоналу. Відтак, за підсумками 2020 р. було оцифровано понад 15 тис. описів, що удвічі більше, ніж у 2019 р. (найкращі показники у Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), державних архівів Житомирської, Кіровоградської, Луганської, Миколаївської, Чернігівської областей), а показник удосконалення та переведення в електронний вигляд описів архівних документів сягнув 2 907 [11].

Дані про оцифровані та доступні в режимі онлайн архівні документи і довідковий апарат до них регулярно (щомісяця) оприлюднюються на вебпорталі Укрдержархіву.

Однак віртуальна присутність та можливості державних архівів залишаються нерівномірними, і COVID-19 наочно це демонструє. Для професійної спільноти архівістів це час великої невизначеності та напруги, оскільки розробка нових моделей надання послуг потребує інвестицій у нові цифрові можливості. Ймовірно, цим можна пояснити ігнорування архівним середовищем (непереобтяженого сподіваннями на зовнішню підтримку) необхідності створення віртуальних читальних залів. Водночас абсолютно не можна недооцінювати і певну недовіру, спричинену професійним консерватизмом архівної сфери, адже, перефразовуючи голландського колегу Крістіана ван дер Вена, «віртуальні читальні зали – це не стільки технології, скільки ставлення» [1]. Тож попри те, що онлайн-доступ до архівних інформаційних ресурсів і підвищення якості та доступності архівних послуг визначено оперативними цілями Стратегії розвитку архівної справи до 2025 року (проєкт) [12, с. 15–16], наразі можна говорити про повільний прогрес у розширенні вже існуючих цифрових сервісів.

Першими кроками у цьому напрямку стали ініціативи окремих державних архівів щодо бронювання часу відвідання та попереднє замовлення справ до читальних залів у режимі онлайн. Приміром, Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ України) запровадив на вебсайті рубрику «Замовити справу онлайн».

Інший аспект, на який потрібно звернути увагу, – це певна фрагментарність та нерівномірність ініціатив державних архівів щодо їх присутності у віртуальному публічному просторі. Тоді як ЦДАМЛМ України завдяки проектам «ЦДАМЛМ України: Архів людських долі», «АРХІВажлива СПРАВА», «Мистецькі зустрічі в Архіві-музеї», «Архів-музей на допомогу вчителям», «Франківці у фондах архіву-музею», «Територія АРХІВ: діалог з документом», забезпечує архівній спадщині належний рівень видимості та зручності використання, інші архіви – не вирізняються такою різноманітністю в сенсі актуалізації своїх фондів.

Важливу роль продовжували відігравати онлайн-виставки, залишаючись одним із найбільш розвинених форматів присутності державних архівів в інтернеті. На вебсайтах центральних державних архівів у 2020 р. опубліковано 88 онлайн-виставок (2476 документів), держархівів областей, м. Києва – 303 онлайн-виставки (понад 7 тис. документів). Лише Державний архів Чернігівської області оприлюднив 20 онлайн-виставок різної тематики [11].

Найсуттєвішими виставковими проектами стали: до Дня Соборності України (ЦДАВО України), «Litterascriptamanet...» (Написане залишається назавжди) до 95-ї річниці ВАПЛІТЕ (ЦДАМЛМ України), «Документальна ретроспектива конституційного розвитку України» (ЦДІАК України), «До Дня пам'яті та примирення і 75-ї річниці перемоги над нацизмом у Другій світовій» (ЦДАВО України, ЦДАГО України, ЦДАЗУ, ЦДКФФА України ім. Г.С. Пшеничного, держархіви Київської, Луганської, Миколаївської, Харківської, Херсонської областей).

На додаток до невеликих архівних історій успіху слід згадати про значний архівно-пошуковий проект «Український мартиролог ХХ ст.», започаткований ще на початку 1990-х рр. через потребу в загальнодоступному ресурсі про жертви репресій комуністичного тоталітарного режиму і їх наступну реабілітацію. У квітні 2020 р. Укрдержархів відновив роботу над проектом, розмістивши на власному вебпорталі базу даних, що містить інформацію центральних державних архівів, державних архівів областей, галузевих державних архівів СБУ та МВС України. Сюди включені кілька тисяч карток державних архівів Автономної Республіки Крим, Донецької, Луганської областей, документи яких, на жаль, не контролюються Україною, однак за допомогою коротких інформаційних карток є можливість знайти відомості щодо репресованих осіб на цих територіях. На початок квітня 2021 р. обсяг інформаційного ресурсу становив 64 537 записів про жертви політичних репресій в Україні.

Даний проект заявлений у Міжнародній раді архівів як інтегральна частина великого міжнародного проекту ЮНЕСКО зі створення електронної енциклопедії «Порушення прав людини: міжнародний довідник архівних джерел».

Маючи унікальні ресурси, державні архіви завжди були потенційно привабливими партнерами для багатьох установ та організацій. Однак через консервативність архівного середовища ступінь кооперації у докоронакризовий період залишала бажати кращого. Одним із позитивних наслідків кризи став перехід від декларативних заяв про потребу співпраці до пошуку дієвих механізмів партнерства та здійснення конкретних кроків із реалізації корпоративних проектів. Оцінити результати взаємодії державних архівів із українськими та іноземними партнерами у напрямку оцифрування та забезпечення доступу до документів Національного архівного фонду України (НАФ) дозволяє нова рубрика вебпорталу Укрдержархіву «Архівні документи на ресурсах партнерів». До прикладу, із Міжнародним меморіальним благодійним фондом «Бабин Яр» (меморандум про партнерство між фондом і Укрдержархівом підписано в жовтні 2020 р.) – це проект «Імена» Меморіалу Голокосту «Бабин Яр» зі створення онлайн-архіву, в якому на сьогодні доступні сотні тисяч оцифрованих документів періоду окупації Києва 1941–1943 рр., актових книг РАЦСів за 1925–1936 рр., зокрема із фондів Державного архіву Київської області та Державного архіву м. Києва.

Прикладом кооперації із Благодійним фондом «Героїка» (за підтримки Укрдержархіву) є портал «Імена самостійної України» – база даних про учасників визвольного руху, яка містить імена вояків військ Центральної Ради, Української Держави, Галицької Армії, Української Народної Республіки. Основними джерелами наповнення цього ресурсу з боку державних архівів є: ЦДАВО України, ЦДІАК України, обласні державні архіви. Тільки за перших три місяці 2021 р. портал відвідало 36 тис. користувачів, які здійснили понад 120 тис. пошукових запитів.

«Крим – це Україна» – проєкт, ініційований Херсонською облдержадміністрацією, газетою «Кримська світлиця», ГО «Євромайдан – Крим» та Укрдержархівом – реалізується в тісній співпраці з державними архівами Херсонської, Дніпропетровської, Сумської, Запорізької, Житомирської, Тернопільської та Полтавської областей і низкою центральних державних архівів. Інформаційний ресурс інтегрує архівні, музейні, науково-публіцистичні, просвітницькі та інформаційно-аналітичні матеріали на підтвердження тісного зв'язку Криму з материковою Україною.

Окремо зазначимо Family Search International – некомерційну сімейно-історичну організацію, що співпрацює з більш ніж 10 тис. архівами світу над реалізацією спільних інформаційно-гуманітарних проєктів, переважно спрямованих на створення цифрового фонду користування документами генеалогічного характеру та забезпеченні онлайн-доступу до них. Починаючи з червня 2020 р. Укрдержархів, а також державні архіви Київської, Кіровоградської, Луганської, Миколаївської та Полтавської областей поновили партнерство із Family Search International із метою оцифрування документів НАФ України генеалогічного характеру. Наразі в каталозі корпорації є вже понад 20,5 млн цифрових копій документів із фондів українських архівів, створені в 1994–2011 рр.

У рамках співробітництва Державної архівної служби України з «Яд Вашем» (Національний меморіал катастрофи і героїзму, Ізраїль), започаткованого ще у 1990-х рр., сформовано банк даних оцифрованих документів із фондів державних архівів України, пов'язаних із Голокостом.

Окрім «Яд Вашем», слід згадати про співпрацю з Меморіальним музеєм Голокосту (США), коли йдеться про історію Голокосту. За період, починаючи з 1990-х рр., мікрофільмовано та оцифровано значний масив документів українських архівів (понад 10 млн сторінок), які, відповідно до останніх домовленостей між партнерами, будуть оприлюднені на офіційному вебсайті Меморіального музею, а незабаром посилання на цей ресурс буде доступним і на вебпорталі Укрдержархіву.

Водночас розвиваються проєкти окремих державних архівів. Наприклад, Державний архів Закарпатської області і Будапештський столичний архів (Угорщина) створили такі інформаційні ресурси: «Кадастрові карти Закарпаття», що налічує понад 8 тис. кадастрових карт 1856–1890 рр.; «Документи перепису населення 1921 року Закарпатського обласного державного архіву».

У січні 2020 р. започатковано спільний проєкт Державного архіву Закарпатської області та Комітатською і міською бібліотекою ім. Моріца Жигмонда, м. Ніредьгаза (Угорщина), що акумулюватиме періодику Березької, Угочанської, Ужанської жуп із фондів держархіву області. Відповідно до досягнутих домовленостей оцифровані документи будуть оприлюднені на офіційних вебсайтах обох учасників проєкту.

У березні 2021 р. Укрдержархівом у партнерстві з українською компанією «Архівні інформаційні системи» та ЦДЕА України реалізовано проєкт із онлайн-доступу до повного зібрання науково-практичного журналу «Архіви України» (356 випусків). Фаховий часопис містить статті з актуальних питань історії, теорії та практики архівної справи і діловодства, огляди документів із фондів українських та зарубіжних архівів, а також критико-бібліографічні матеріали, які, між іншим, відбивають рівень гуманітарних наук та визначають напрями подальших пошуків.

Успішно використовуючи віртуальні інструменти, державні архіви розвивають свою освітню діяльність в інтернет-просторі як центри компетенцій. У жовтні 2020 р.

уперше було апробовано новий формат взаємодії між університетами та архівами: впродовж двох тижнів студенти історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка в режимі відеоконференції проходили архівну практику, «відвідуючи» центральні державні архіви, ознайомлюючись із напрямками реформування архівної галузі, процесами цифровізації тощо [9].

Цьогоріч такий формат проведення практики був застосований двома центральними державними архівами: ЦДАГО України – для студентів історико-філософського факультету Київського університету імені Бориса Грінченка та ЦДАМЛМ України – для студентів I курсу спеціальності 029 «Інформаційна, бібліотечна та архівна справа» факультету менеджменту освіти та науки Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Через поширення пандемії присутність державних архівних установ на міжнародних заходах упродовж 2020 р. здійснювалася в режимі онлайн. Так відбувалися участь ЦДЕА України у 6-й Міжнародній конференції з електронного урядування 2020 «Гігантські стрибки починаються з маленьких кроків» (18–21 травня 2020 р., Естонія), участь держархівів Кіровоградської та Хмельницької областей у Міжнародній конференції «Архівні дослідження, джерела дослідження – тенденції і виклики», присвяченій 100-річчю від дня створення Національного архіву Грузії та 300-річчю від дня народження короля Іраклія II (24–25 вересня 2020 р.).

Новою формою діяльності стали соціальні кампанії, організовані Укрдержархівом у рамках Міжнародного дня архівів, а також Дня працівників архівних установ. Так, українські державні архіви долучилися до спеціального онлайн-проєкту Міжнародної ради архівів (МРА) із нагоди Міжнародного дня архівів і представили себе на інтерактивній карті МРА, розробленій для полегшення доступу до актуальної інформації про віртуальні презентації колекцій документів, оновлені електронні каталоги та оцифровані архівні фонди.

Напередодні професійного свята архівістів – Дня працівників архівних установ – Укрдержархів та державні архіви провели флешмоб, орієнтований на підвищення рівня відкритості та довіри у відносинах між державними архівами, користувачами і суспільством вцілому, створення позитивного іміджу архівів усередині країни та поза її межами.

На вебсайтах (українська та англійська версії) державних архівів з'явилися спеціальні іміджеві рубрики «З життя архіву», «Як ми працюємо» тощо, які інформують про пріоритети діяльності, щоденну роботу архівістів, досягнення, планові показники, іміджеві фото, а також відеоролики «Екскурсія архівом», «Шукай в архівах», «Що ми зберігаємо», «Як живе колектив» та інше. Іміджеві рубрики та відеоролики теж були розміщені на сторінках державних архівів у соціальних мережах та сторінці фейсбук відкритої групи «Доступ до архівів».

Наостанок треба вказати, що зусилля державних архівів в умовах карантинних обмежень із «завоювання» віртуального публічного простору були відмічені міжнародною спільнотою. За результатами дослідження Інституту розвитку свободи інформації (IDFI, Грузія), політика Укрдержархіву в розрізі роботи в період пандемії коронавірусу визнана найбільш активною та відкритою для користувачів пострадянських республік та країн Східного блоку.

### **3. ВИСНОВКИ**

За останні два десятиліття державні архіви досягли очевидного прогресу у порівнянні з початковою ситуацією їх присутності у віртуальному публічному просторі (починаючи від зусиль, спрямованих на оприлюднення пошукових засобів в інтернеті, до надання доступу до результатів проєктів із оцифрування архівних документів). Однак віртуальна присутність державних архівів залишається нерівномірною, і COVID-19 лише підважує ситуацію. Водночас це шанс для професійної спільноти архівістів, бодай і в час

великої невизначеності й напруги, на розробку та впровадження нових моделей архівних послуг і пришвидшення розвитку своєї цифрової присутності, інакше – зіткнуться зі справжнім ризиком втратити свою значимість для суспільства і держави.

З іншого боку, коронакриза дала поштовх для здійснення конкретних кроків із реалізації корпоративних проєктів, адже партнерський підхід найкраще використовує не тільки унікальні ресурси та наявний досвід кожного архіву-учасника, а й підтримує їх у вивченні нових навичок один у одного.

Безперечно, активна присутність у віртуальному публічному просторі змінює сприйняття та імідж архівів у суспільстві, робить їх дедалі видимішими та відкритішими, створює простір для розмови про сильні та слабкі сторони архівної діяльності. Водночас це зобов'язує архівну сторону слухати тих, хто користується архівами, адже вони дають архівістам імпульс для саморефлексії, випробування себе та вивчення нового досвіду.

#### 4. СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Archives 2.0 in the Netherlands, Christian van der Ven. URL: <http://archive20.hypotheses.org/410>.
- [2] Білушак Т. Використання digital-маркетингових комунікацій в стратегії популяризації архівної інформації. *Архіви України*. 2020. № 4. С. 71–83.
- [3] Білушак Т., Пелешишин А. Використання інформаційно-пошукової системи в менеджменті архівної справи закладами вищої освіти. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2020. № 1. С. 118–126.
- [4] Боряк Т. Електронний ресурс «Архіви України» як інструмент доступу до культурної спадщини України. *Культурологічна думка*. 2011. № 3. С. 150–154.
- [5] Вовк Н. Електронні виставки архівних документів: сучасний стан та перспективи розвитку. *Вісник Книжкової палати*. 2018. № 5. С. 43–48.
- [6] Дідур І., Ковальська Л. Потреби користувачів архіву та новітні форми використання архівної інформації. *Вісник СНТ ДонНУ імені Василя Стуса*. 2018. Т. 1. № 10. С. 131–136.
- [7] Лукін С. Віртуальний публічний простір та особливості його функціонування. *Публічне управління і адміністрування в Україні*. 2020. Вип. 15. С. 66–69. URL: <http://pag-journal.iei.od.ua/archives/2020/15-2020/15.pdf>.
- [8] Building a better horse and buggy: The privileging of access in reading rooms. *Archives & Manuscripts*. 2010. № 38(2). P. 61–78. URL: <https://publications.archivists.org.au/index.php/asa/article/view/10093/10087>.
- [9] Палиєнко М. Архівна практика у цифрову епоху: інноваційний досвід. *Архіви України*. 2020. № 4. С. 217–231.
- [10] Про створення Web-сайту Державного комітету архівів України: Наказ Державного Комітету архівів України від 20 вересня 2000 р. № 53. URL: [old.archives.gov.ua/Law-base/SCAU/index.php?2000-53](http://old.archives.gov.ua/Law-base/SCAU/index.php?2000-53).
- [11] Про роботу Укрдержархіву, архівних установ і спеціальних установ страхового фонду документації у 2020 році та пріоритети Укрдержархіву на 2021 рік. URL: <https://archives.gov.ua/wp-content/uploads/ЗВІТ-про-діяльність-УКРДЕРЖАРХІВУ-2020.pdf>
- [12] Стратегія розвитку архівної справи на період до 2025 року (проєкт). *Архіви України*. 2020. № 4. С. 9–25.
- [13] Тюрменко І. Цифрова історико-культурна спадщина на веб-сайтах архівних установ України та Франції: порівняльний аналіз. *Інформація, комунікація, суспільство 2014*: матеріали III Міжнародної наукової конференції ІКС-2014, м. Львів, 21–24 травня 2014 р. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2014. С. 282–283.
- [14] Тюрменко І. І. Історико-культурна спадщина на веб-сайтах системи державних архівів областей України: стратегія доступу. *Вісник Київського нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Історія*. 2016. Вип. 3. С. 70–75.
- [15] Хромов А. Портал «Архіви Європи» та репрезентація України в європейському просторі оцифрованого культурного надбання. *Архіви України*. 2020. № 2. С. 7–16.
- [16] Jablonska Marlena. Archiwa w przestrzeni. Ludzie, miejsca, dzialania... Wprowadzenie do problematyki obecności archiwów w przestrzeni publicznej. *Archeion*. 2019. Т. CXX. P. 136–148. URL: [https://www.archiwa.gov.pl/files/Archeion\\_CXX.pdf#page=137](https://www.archiwa.gov.pl/files/Archeion_CXX.pdf#page=137).